

Akademik Ramiz Mehdiyevin “Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: problemın mənbələri və nizamlanma perspektivləri” məqaləsinə fəlsəfi və real siyasi bəxş

İyun ayının 4-də “Respublika” qəzetində **Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz MEHDİYEVİN “Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: problemın mənbələri və nizamlanma perspektivləri”** adlı son iki yüz illik tariximizi və məlum münaqişəni tarixi, fəlsəfi və ictimai-humanitar aspektdən elmi-fəlsəfi təhlillər əsasında, zəngin mənbələrə müraciət edilərək təhlil edilmiş məqaləsi ictimaiyyətdə təqdim olundu. Əsl həqiqətdə tarixi faktlara istinad edilərək yazılmış, həm müasir regional, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin problem və perspektivlərinin fəlsəfəsinə həsr edilmiş bu elmi-fəlsəfi məqalə bir sanballı elmi-tədqiqat əsərindən, elmi monoqrafiyadan daha çox təsir qüvvəsinə malik olduğundan o müasir, siyasət, fəlsəfə, tarix və humanitar elmlərlə məşğul olan mütəxəssislər üçün tədqiq olunan problemın “mənbələri və nizamlanma perspektivləri” barədə tarixi-fəlsəfi traktat kimi qiymətləndirilməlidir.

—————

Bu kontekstdən məqaləyə yanaşdıqda xüsusi qeyd etməliyik: birincisi, məqalə dərin fəlsəfi-tarixi, siyasi əhəmiyyəti özündə ehtiva edən zəngin traktatdır; ikincisi, bu traktatın tarixi kökləri, son dərəcə müxtəlif mənbələrdən - faktoloji tarixdən gəlir; üçüncüsü, burada uydurma və utopik erməni mifi elmi, fəlsəfi, siyasi və həтта fenomenoloji kontekstdən ayrışdırılır və elmi-fəlsəfi əsaslarla bu mifin ifadəsi olduğu sübut edilir; dördüncüsü, beynəlxalq müasir münaqişələrin mahiyyəti və anatomiyası üzərində elmi-fəlsəfi analizlər aparılır və məlum münaqişənin anatomiyası təfsir edilənlər müasir utopik ideyaların siyasi nəzəriyyələri üçün ciddi əngəl olması diqqətə cətdirilir. Beşincisi, məqalənin xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, burada istifadə olunan mənbələrin əsasını arxiv sənədləri və mətbəər qaynaqları təşkil edir. Düşüncürük ki, müasir tariximizə dövlətçilik kontekstindən yanaşdıqda zamanın və tarixin fəlsəfi dərkı anlamında bu məqalə hələ uzun müddət elmi-fəlsəfi, tarixi və digər siyasi-humanitar aspektlərdən mənaləndiriləcəkdir. Fəlsəfi-tarixi-siyasi traktatın fundamental əhəmiyyəti həm də ondadır ki, onada əsl həqiqətə mövcud beynəlxalq münaqişələrin mahiyyətinə elmi-fəlsəfi bəxş məlum münaqişənin mənbələri və nizamlanma perspektivləri ilə paralel olaraq əsas əna xətt kimi diqqət mərkəzinə çəkilərək interpretasiya olunur. Bu da müasir beynəlxalq münaqişələrin nəzəri kontekstə bir daha aktuallaşdırılır və bu münaqişələrin həllinin fəlsəfi dərkini zərurətə çevirir.

Hörmətli akademik məqalənin əvvəlində problemə fəlsəfi-siyasi-tarixi anlamda yanaşaraq real dünya mənzərəsinin çoxaspektli və ziddiyyətli olmasını qeyd edərək yazır: “Bu gün dünyamızda gözənilən hadisələrin proqnozlaşdırılması gətdikcə cətinləşir, planetin çox hissələrində risklər, təhdidlər, qarılı münaqişələr artır, bərqəsm qarşıdurmalar kəskin xarakter alır və bu vəziyyətin sonu görünür. Bir sözlə, birqütblü dünya nizamı gözümüzüün qarşısında pozulur. Dünya və regional miqyaslı aktörün arasında qarşıdurma kəskinləşir, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri pozulur, sülhə və təhlükəsizliyə görə cavabdeh olan beynəlxalq strukturlar fəaliyyət göstərmirlər. Bu mürəkkəb şəraitdə dövlətlər milli maraqların müdafiəsinə yönəlməş müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər”. Daha sonra belə qədar və mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə əz qalın “hamının, hamıya qarşı” (T.Hobsun sosial nəzəriyyəsinə olduğu kimi) dayandıq bir dövrdə nümunəvi seçim kimi Azərbaycan tarixində uzunmüddətli strateji kursu zərbəçək qiymətləndirərək hörmətli R.Ə.Mehdiyev yazır: “Məsələ, Azərbaycan Qoşulmasına Hərəkatının tamhüquqlü üzvü kimi, bütün dövlətlərə əməkdaşlıq mənasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlməş öçküüb-biçilməş və müstəqil xarici siyasət kursu yürüdü”. Mürəkkəb şəraitə bəxməyərək, müstəqil suveren dövlət kimi Azərbaycanın tarazlaşdırılmı xarici siyasəti, enerji ehtiyatlarından praqmatik şəkildə istifadəsi, sosial-yönümlü strategiyası və digər rasional proqramları hesabına dünyada böyük hörmət qazanması faktından bəhs edərək müəllif qeyd edir ki, hazırda “*Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ən mühüm prioriteti olan, keçmiş Sovet İttifaqından miras qalmış Ermenistan, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hələ də özünüün qəti və ədalətli həllini gözləyir*”. Bəhs olunan bu mürəkkəb münaqişənin mənbələrinin mahiyyətinin, tarixin və müasir konyunkturu ənəlaşmaq üçün müəllif qeyd edir ki, “bu münaqişəni, ilk növbədə, Rusiya imperiyasının və sovet hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda köçürmə siyasəti kontekstində araşdırmaq lazımdır”. Beləliklə, hazırda Cənubi Qafqazın ən böyük problem ocağı olan münaqişənin tarixi dinamikəsindən, mənbələrindən bəhs edərək Prezident Administrasiyasının rəhbəri bu elmi-fəlsəfi traktatda tariximizə fəlsəfi anlamda ekskurs edərək hələ ən səkkizinci əsrdən başlayaraq ölkəmizin böyük imperiyaların - Osmanlı, İran və Rusiyanın maraq dairəsində olmasındən, İ.Pyotrün Cənubi Qafqazı fəth etmək istiqamətində yürütdüyü siyasətdən, Nadir şah Əfşarın müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizəsindən, Çar Rusiyanın Cənubi Qafqazda xristian bufer dövləti yaratması istiqamətində reallaşdırıldığı ermənilərə şəkildə bəhs edir. Tarixi prosesin faktoloji dinamikasını tarixi-fəlsəfi kontekstdə mənalandırkən akademik R.Ə.Mehdiyev təkbizdə tarixi faktlardan çıxış edərək yazır: “1828-ci ildə İran İle Türkmənçay müqaviləsinin imzalamıqla Rusiya ermənilərini Cənubi Qafqaz ərazisinə, daha dəqiq desək, əzli Azərbaycan torpaqları ən keçmiş Qarabağ, Naxçıvan və İravan xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməsinin birinci dalğasını həyata keçirdi”.

Ermənilərin bölgəyə köçürülmə prosesinə rus mənbələri əsasında müraciət edərək

akademik qeyd edir: “*Ermənilərin Qarabağ, İravan və Naxçıvana köçürülməsi rus yazıçısı və tarixçisi S.N.Qlinkanın 1831-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş “Azərbaycan ermənilərini Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri və Ermenistanın tarixi dövrlərinin ilkin qısa şərhı” (“Описание переселения армян аддерджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических вremen Арменнı”) əsərində ətraflı təsvir olunub. 1828-ci il fevralın 26-dan İyunun 11-dək, yəni, üç ay ərzində İranda buraya 8249 erməni ailəsi və ya ən azı 40 min erməni köçürüldü. Sonrakı bir neçə ildə Osmanlı İmperiyasından bu üç keçmiş xanlıq daha 90 min erməni köçürüldü”*. Bu köçürülmələrin nəticələri məhz Azərbaycan torpaqlarında Ermenistan dövlətinin yaradılmasını ilk zamanatə kimi çıxış etmişdir. Tarixə fəlsəfi kontekstdən yanaşaraq baş vermış prosesı tam aydın şəkildə, heç bir tərəfə güzəştər etməyərək dinamik mənbələrdən istifadə edərək müəllif qeyd edir ki, “1829-cu ildə Rusiya İle Osmanlı İmperiyası arasında 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinə son qoymuş Adrianopol sülh müqaviləsi imzalanandan sonra köçürmənin ikinci dalğası başlandı. Həmin sazışın şərtlərinə əsəsən Rusiya Osmanlı İmperiyasının ərazisində yaşayan çoxsaylı erməni ailələrini də yuxarıda göstərilən ərazilərə köçürdü”. Münaqişənin mənbələrinin üzərində dərin interpretasiyalar edərək filosof maraq güclərini məqsədli siyasəti nəticəsində köçürmələri hesabına ermənilərin regionda sürətlə cəxəlməsindən, Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini monofizit erməni kilsəsinin milli dövlət yaratmaq istiqamətində həyata keçirdiyi maraqların üst-üstdə düşməsindən, çar Rusiyanın ermənipərest siyasətinin davam etdirilməsində “bəyənəmliləç sovet rəhbərliyinin” azərbaycanlılara mənasibətə etnik zəmində ayrı-seçkilik siyasəti yürütməsindən, onların sövklər birliyində Moskvadakı erməni lobbisi və ermənipərest dairələr tərəfindən daim və məqsədyönlü müdafiəsinə dən təkbizdəlik faktlarla bəhs edərək tarixi ədalətizliyin - *münaqişənin mənbələri* üzərində dərin fəlsəfi analizlər edir.

Cümhuriyyətin süqutundan sonra yaranmış siyasiyanı təhlil edərək Azərbaycan ərazisinin faktiki utopik erməni ideyaların əsasında ermənilərə necə “hədiyyə” edilməsinə göstərərək müəllif yazır: “*Beləliklə, 1920-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Versal sülh konfransı tərəfindən tanınmış ərazisi 114 min kvadratkilometr idisə, sovet hakimiyyəti illərində, xüsusən 1920-ci illərdə onun ərazilərinin bir hissəsinin Ermenistana verilməsi hesabına bu ərazi əzalaraq 86,6 min kvadratkilometre bərabər oldu*”. Müasir Ermenistan ərazi vahidinə və onun mənfur və məkri siyasət nəticəsində genişləndirilməsinə diqqət cəkarək müəllif daha sonra qeyd edir: “*Azərbaycanın əzli torpaqlarında süni dövlət qurumu yaradılarkən Ermenistanın özünün ərazisi 9,6 min kvadratkilometre bərabər idi. Bu gün isə onun ərazisi Sovet hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının Ermenistana verilməsi hesabına genişləndirərək 29,7 min kvadratkilometre çatıb. Qondarma “dənizdən-dənizə” ideyasını reallaşdırmaqla çalısan Ermenistan 25 ildən artıqdır ki, Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal altında saxlayır*”.

Çox hörmətli akademikın qeyd etdiyi bu mənbələrin analizindən aydın bir nəticə məydan çıxır: tarixi bəxmdən yanaşdıqda məlum olur ki, əslində müasir Ermenistan faktiki Azərbaycan torpaqlarında qurulmuş bir gəlmə dövlətdir. Bunu tarixi dinamika və istinad edilən mənbələr təkbizdəlik şəkildə təsdiq edir və uzaq olmayan tarix göstərir ki, Cənubi Qafqazda, ümumiyətlə, regionda hansısa bir dövrdə erməni dövlətinin mövcudluğundan bəhs etmək ya tarixə şəratmaqdır, ya da ki, bu ümumiyətlə, uydurulmuş bir mifdir. Zira ən qorxulmuş odur ki, erməni ideoloqları bu xəstə təfkürü (böyük Ermenistan xəstəliyini) öz xalqlarının bəyənliyə yeritməklə onları inandırabilir ki, onlar - ermənilər Qafqazın aborigen əhəlisidir. Fakt odur ki, öz ideoloqları və saxta tarixçilərinin yanlış təbliğatı nəticəsində ermənilər inanır və iddia edirlər ki, onların “dənizdən-dənizə” bir dövləti olmuşdu və bununla da onlar bu utopiya üzərində öz mifik arzularını həyata keçirmək ümidinə yaşayırlar. Məqalədə qeyd edilidiy kimi, təəssüf doğuran məqamlardan biri budur ki, hətta SSRİ dövründə dəfələrlə ermənilər Azərbaycanı qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edir və müxtəlif üsullarla özlərinin “yazıç” tarixi obrazını, həm bərpə edir, həm də onu bəyənəmliləçiliklə məskəlləməqlə müvəffəq olurlard. Tarixi təsvirdən və müasir erməni “məsələsinin” faktlarla təkbizindən sonra müəllif qeyd edir ki, bütün bu prosesin nəticəsi olaraq “*beləliklə, çar Rusiyası və sovet hakimiyyəti tərəfindən iki əsr ərzində həyata keçirilmiş köçürmə siyasəti regionun demoqrafik mənzərəsinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Bu prosesin ən akordı 1988-1993-cü illərdə 250 mindən çox azərbaycanlının Ermenistandan və 700 minə yaxın azərbaycanlının Dağlıq Qarabağda*

dan və Azərbaycanın işğal edilmiş yeddı rayonundan qovulması oldu”. Daha sonra müasir Azərbaycanın filosofu R.Ə.Mehdiyev ürək ağrısıyla qeyd edir: “*Erməni milli ideyasının tərkib hissəsi olan bu iyrenç siyasət Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində etnik təmizləmələrdən sonra bu torpaqları Ermenistana birleşdirməyə yönəlmışdi*”. Bütün bunlar faktlardır, onları təkbiz etmək barədə düşünmək özü ağlısızlıq olsa da, əz qala 30 ilə yaxındır ki, erməni təbliğatı öz yalan iştehsal edən məşini ilə bu faktları saxtalaşdırmaq yolunda hərəkətdədir. Yaxud beynəlxalq güclər Ermenistanın bu işğalçılıq siyasətini düzgün qiymətləndirmediyindən hələ də problem öz həllini tapmır: Əslində nənki tapmır, hörmətli müəllifin məqaləsindən aydın görüldüyü kimi, bu münaqişə erməni ideoloqların tərəfindən ən eynəcər üsullarla bir növ günnü-gündən, daha da dərin siyasi avəntürə və siyasi məsələlərə “malalandırmaqla”, bəzək-düzək vurulmaqla və unutdurulmaqla istiqamətləndirilir.

Daha sonra müəllif məqalədə tarixi proseslərin siyasi-fəlsəfi anlamda izah edərək SSRİ-nin dağılmasından, Azərbaycan və Ermenistanın müstəqilliyini bərpə etməsindən və münaqişənin sürətlə bəyənəmliləşərək beynəlxalq problemə - regional, dünya miqyaslı müxtəlif aktörünün mənafələrinin toqquşduğum maraq dairəsində, “problemın mənbəsinin ən son akkordlarından” bəhs edərək nizamlanma perspektivlərində olan cətinliklər üzərində dayanır və onların səbəblərini göstərir. Burada həmçinin ATƏM VƏ ATƏT-in problemlə bağlı ilkin mənasibətlərindən, Minsk prosesinin əsasını qoyulmasından, 1992-ci illərdə baş vermış ziddiyyətli proseslərdən və nəhayət, 1992-ci ilin mayında Şuşanın süqut etməsi ilə keçmiş DQMVM-nin ərazisində azərbaycanlıların etnik təmizlənməsindən, daha sonra isə 1993-cü ilin sonuna qədər Azərbaycanın keçmiş DQMV ilə həmsərhəd olan 6 rayonu - Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilanın işğal edilməsindən və ermənilərin müasir günümüzədə belə sözdün bütün mənalırla etnik təmizləmə siyasətini aparmasından ətraflı bəhs olunmuşdur. Müəllif münaqişə nəticəsində ölkəmizə dəyən maddi və mənevı ziyandan, habelə kövrək insan fəlakətinin miqyasından mənbələrə istinadın yazır: “*Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycanı çox böyük maddi və mənevı ziyarı vuruldu. “1988-1993-cü illərdə Qarabağda 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev, 7 min ictimai bina, 693 məktəb, 855 uşaqlıq bağçası, 695 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbdə, 9 məscid, 473 tarixi abidə, saray və muzey, 40 min muzey ekspozisiya, 6 min sənyə və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 160 körpü və digər infrastruktur obyektləri dağıdılıb”. Bu münaqişə nəticəsində hərbi əməliyyatların dövründə 20 min azərbaycanlı həlak olub, 50 min nəfər sıbəkət olub, 4 minə yaxın azərbaycanlı itkin düşüb, 2 mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən əsir və girov götürüldü”*.

Məqalədə münaqişənin nizamlanması barədə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən dörd (822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) və 884 (1993) nömrəli) qətnəmə qəbul edilmişindən, bu qətnəmələrdə Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan mənsub olmasının birmənalı təsbitindən, orada əsas təbləblərdən biri kimi hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması və işğalçı qüvvələrin qeyd-şərtsiz işğal onnumuş ərazilərdən çıxarılması tələbindən, həm qətnəmələrin bu gün də faktiki olaraq münaqişənin nizamlanmasının hüquqi əsasını təşkil etməsindən, bu qətnəmələrin ümmumillik lider Heydər Əliyev böyük əhəmiyyət verməsindən, 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması və onun nəticəsində Azərbaycanın kompleks və sürətli sosial-ictimai inkişafı yoluna qədəm qoymasından gənış və ətraflı bəhs olunur. Hörmətli akademik bu əsərdə münaqişənin nizamlanmasına istiqamətində, 1994-cü ildən başlayaraq ATƏM-in Budapeşt, daha sonra ATƏT-in Lissabon sammitinin sənədində, 1997-ci ilin əvvəlindən ATƏT-də üçtərəfli həmsədrlik (Rusiya-Fransa-ABS) təsisiatı yaradılması və 1997-2001-ci illər ərzində beynəlxalq təsasatlar tərəfindən münaqişənin nizamlanmasının dair bir neçə variantın təqdim olumasından, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin 1997-ci ilin sentyabrında hər iki tərəfə təqdim etdiyi “Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında” Sazışı nəzərdən keçirmək üçün qəbul etməyə razılaşmasından ətraflı bəhs edərək, bu illər ərzində münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün ölkəmizin ciddi səylərini xüsusi qeyd edir.

Daha sonra müəllif vurğulayır ki, münaqişənin nizamlanma istiqamətində atılan addım kimi bu - “*ikinci mərhələdə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən edilməsi, habelə Laçın və Şuşa rayonları ətrafında vəziyyətin nizamlanması nəzərdə tutuldu. Ermenistanın oxvatki prezidenti L.Ter-Petrosyan da nizamlanmanın bu variantı ilə bağlı ilkin razılığını bildirmişdi*”. Həmin dövrdə əsl həqiqətdə problemin həllinə tərəflərin nə qədər yaxın olduğuna diqqət cəkarək müəllif qeyd edir: “*O, (L.Ter-Petrosyan) həmin planın qəbul edilmişinin məqsəduyğunluğuna məsələsində öz siyasi opponentləri tərəfindən kəskin tənqid edilməsinə bəxməyərək, “Respublika Armeniya” qəzetində “Müharibə, yoxsa sülh: düşünmək vaxtdır” adlı proqram xarakterli məqalə dərc etdirmiş, orada problemə öz mənasibətinin əsas təzislərini şərh etmişdi. Həmin məqalənin təzisləri bu gün də öz aktuallığını itirməyib*”. L.Ter-Petrosyanın sorakı erməni rəhbərlərindən fərqli olaraq problemə realist yanaşmasından bəhs edərək müəllif qeyd edir: “Təəssüf ki, Ermenistanın digər rəhbərləri münaqişənin nizamlanmasına L.Ter-Petrosyanın realist yanaşmalarını rəziləşmələrdən və 1998-ci ilin fevralında faktiki olaraq onu istəfə verməyə məcbur etdilər. Bunun nəticəsində Ermenistan münaqişənin mərhələli nizamlanma

sı təkliflərindən rəsmən imtina etdiyinı bildirdi və beləliklə, münaqişənin həlli üçün iyirmi il bundan əvvəl yaranmış nadir imkan əldən buraxıldı”.

Bundan sonra hadisələrin inkişafında baş vermış ən müxtəlif proseslərdən nizamlanma istiqamətində həm beynəlxalq qurumların, həm də Azərbaycanın apardığı səylər və onların nəticələrindən, danışıqların bəzi mərhələlərdə dalana dirməməsindən, Ermenistanın danışıqlar zamanı ciddi konyunkturasından, beynəlxalq təşkilatların və münaqişənin həllini üzərinə götürmüş həmsədrinin vacib məqamlarda ciddi addım atmamasından, Avropada baş verən Kataloniya prosesindən, Ukrayna hadisələrindən, ABS-in Kosovodaki mövqeyindən və bu zaman “*ikili standartlar*” siyasətinin işə düşməsindən bəhs edərək filosof yazır: “*Ədalətə naminə qeyd edilmişdir ki, bu teziyyə bəxməyərək, qondarma “ikinci erməni dövləti”nin beynəlxalq miqyasda tanınması haqqında məsələ heç vaxt praktiki müstəvidə qoyulmayıb*”. Bütün bunlardan sonra müəllif qeyd edir ki, “*erməni cəmiyyəti döyüş meydanında qazanılan “qələbə”ni tezliklə diplomatik səhadə möhkəmləndirmək ümidi ilə yaşayıb. Lakin Ermenistan rəhbərliyi bir məsələni başa düşə bilməyib ki, qonşu dövlətə təcavüz etməklə, onun ərazisini işğal etməklə, etnik təmizləmələr aparmaqla, şəhər və kəndlərin viran qoymaqla, Ermenistan, əslində, qalib gəlməyib, uduzub! O, bu qədər fürsəti əldən verərək, sülhü uduzub*”. Beləliklə, erməni ideoloqlarının və inziqlıq hökumət rəhbərliyinin tələsinə düşmüş erməni xalqı anlamır ki, onların xilası sülhədir, bu sülh və “diplomantik qələbə” isə məhz Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsindən sonra “qazanıla” bilər.

Bəhs etdiyimiz fundamental traktat tarixi-fəlsəfi-siyasi anlamda dərin mahiyyət kəsb etdiyindən, fikrimizə, bir qısa yazı ilə onu tam və ətraflı mənalandırmaq mümkün deyildir. Odur ki, bütün bu məsuliyyəti anlayaraq tədqiq olunan məqalədən münaqişənin nizamlanma prosesini üçün fəlsəfi mahiyyət kəsb edən 11 təzisi hörmətli oxucuya təqdim etməyi məqsədudvafiq hesab edirik:

1. “*Bu gün Ermenistan onu da etiraf etməlidir ki, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində qurulmuş separatçı rejim Ermenistanın hərbi, siyasi, maliyyə və digər dəstəyi sayəsində mövcuddur. Azərbaycan işğal edilmiş ərazilərinə məhz Ermenistan nəzərdə edir. Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin “Çırağın və başqaları Ermenistana qarşı” işi üzrə qərar da bunu təsdiq edir*”.

2. *Azərbaycanın dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, işğal edilmiş Dağlıq Qarabağda və ətraf yeddi rayonda Yerevan tərəfindən yaradılmış onunca rejim həm Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini, həm də beynəlxalq hüquqə kobud şəkildə pozan qeyri-qanuni fəaliyyətlə geniş məşğul olur*.

3. *Çox güman ki, məhz 2016-cı ilin aprel hadisələri Ermenistanda hakimiyyətin “məxri inqilab” nəticəsində növbəti dəfə dəyişməsinin səbəblərindən biri olub. Kriminal Qəaryan-Sarkisyan rejiminin yerinə gəlmə Ermenistanın yeni rəhbərliyi xalqa koruşmasıya qarşı mübarizə və sosial-iqtisadi islahatlar aparılacağını vəd edib. 2018-ci il dekabrın 9-da vaxtından əvvəl keçirilmiş parlament seçkilərində N.Paşinyanın “Mənim addımım” blokunun inamı qələbəsindən, onun özünün isə 2019-cu il yanvarın 14-də baş nazir seçilməsindən sonra optimistlər belə bir fikir söylədilər ki, məhz Qarabağ kökləri olmayan N.Paşinyan erməni xalqından mandat olaraq münaqişənin nizamlanmasına nail ola bilər. Lakin N.Paşinyanın bir-birinə zidd olan bəyənətlərindən əksini göstərir*.

4. *Ermenistanın indiki hakimiyyət orqanlarının qarşısında duran daha bir mürəkkəb çətinləş “əhalinin sülhə hazırlanması” ideyasını populyarlaşdırmaqdır. Özü də ermənilərin onilliklər ərzində sülh tərəfdarı olduqlarını bəyan etmələrinə bəxməyərək, cəmiyyəti sülhə hazırlamaqla çətinləşə onların reaktivasiyası əsl birmənalı olmayıb*”.

5. *Qeyd edilidiy kimi, martın 29-da Vyanada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermenistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair ilk rəsmi danışıqlar keçirildi. Bu danışıqların yekunları ehtiyatlı nikbinlik hissi yaradır*.

6. “*Ermenistan tərəfindən çox məram nüməyiş etdiriləcəyi və Azərbaycanın işğal altında olan rayonlarının azad edilməsinə başlanacağı təqdirdə, Azərbaycan Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin təhlükəsizliyini zəmanət verilməsi məsələsinə müzakirə etməyə hazırdır*”.

7. “*Son görüşlər bərəsində müəyyən qədər nikbin olsam da, hər halda bunu vurğulamaqla məcburam ki, danışıqlar prosesinin indiki mərhələsi əsn olmaycayaq. Ermenistanın rəsmi şəxslərinin bir-birinə zidd bəyənətləri, o cümlədən həmin ölkənin müdafiə naziri D.Tonayanın məsuliyyətsiz bəyanatı bunu təsdiq edir. O, martın 29-da Nyu-Yorkda ABS-nin erməni icmasının nümayəndələri ilə görüş zamanı bildirdi ki, “sülh müqabilində ərazilər” formuluunu “yeni müharibə - yeni ərazilər” formulu ilə əvəz edir*”.

8. *Bir-birinə zidd olan çoxsaylı bəyanatların əsasında, N.Paşinyan münaqişənin nizamlanma kontekstində də praktiki addımlar atmayacaq. Bunu qondarma “DQR” nümayəndələrinin danışıqlarda iştirak məsələsinin vaxtaşırı qabartmaq cəhdləri təsdiq edir*.

9. “*N.Paşinyan nizamlanmanın bəza prinsiplərini və elementlərini təftiş edərək bildirdi ki, “Azərbaycanın prinsiplərlə bağlı təqdim etdiyi interpretasiyalar bizim üçün qəbul ediləməzdir”. Məna ele gəlir ki, Minsk qrupunun həmsədrliyi burada, o cümlədən erməni qonşularının işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması və beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanətinin verilməsində cavab olaraq məcburi köçkünlərin qaytarılması kimi nizamlanma elementlərini birinci növbədə həyata keçirilməsi məsələsində qəti nüməyiş etdirmədirlər*”.

10. *Bununla belə, əgər Ermenistan bivil*

demokratik dövlət kimi görünmək istəyirsə, onda öz silahlı qüvvələrini beynəlxalq hüququn əsas əsas norm və prinsiplərinə müvafiq surətdə Azərbaycanın hamı tərəfindən tanınmış sərhədlərini hüdudlarından kənara çıxarmalıdır.

11. “*Ümid edək ki, Ermenistanın yeni rəhbərliyi, nəhayət, bu faktı dərk edəcək və Ermenistanın birinci prezidentinin əci təcrübəsini nəzərə alaraq, çoxdan gözlənilən sülhü əldə etmək istiqamətində əməli addımlar atacaq*”.

Beləliklə, yuxarıda bəhs olunan dərin, tarixi faktlarla cən dərəcə zəngin məqalə elmi fəlsəfi kontekstdə interpretasiya olunarkən məlum olur ki, Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi süni şəkildə həm erməni ideoloqları, həm də beynəlxalq güclər tərəfindən meydana çıxarılmış bir münaqişədir və onun *mənbələrinin əsasını* məqalədə qeyd olunan tarixi xətt təşkil etməkdədir. Bu münaqişənin həll olunmasında Azərbaycan tərəfi həmişə böyük səy göstərsə də, həm maraqlı beynəlxalq güclər, həm də Ermenistana rəhbərlik etmiş şəxslər, xüsusilə, R.Koçaryan və S.Sarkisyan hökumətləri münaqişənin nizamlanma kursunu labirintə salmaq üçün ciddi cəhdlər etmişlər. Xalqlar arasında səpmiş dərin nifrətin toxumu və mənbəsinin bilavasitə erməni ideoloqlarının uzunmüddətli təbliğatı və tarixən azərbaycanlılara qarşı aparılmış çoxaspektli soyqırım siyasəti təşkil edir.

Traktat elmi-fəlsəfi-siyasi kontekstdə interpretasiya olunarkən məlum olur ki, hazırda münaqişəsinin nizamlanma prosesinə maneə olan faktlar içərisində ən başlıca xətt kimi aşağıdakı amilləri göstərmək olar: Ermenistanda son 30 ildə hakimiyyətdə olanların (nisbətən L.Ter-Petrosyanın mövqeyi istisna olmaqla) Qarabağ münaqişəsinin həllinin deyil, onun uzadılmasının tərəfdarı kimi çıxış etməsini; Beynəlxalq erməni diasporunun münaqişənin uzadılmasını dəstəkləməsini; Maraqlı regional və beynəlxalq qüvvələrin, o cümlədən münaqişənin həllində bilavasitə cavabdehliyi dəşiyən təşkilatların bəzilərini münaqişənin həllində maraqlı olmamasını və Ermenistana həmiliiyini; Dağlıq Qarabağ saxta rejiminin münaqişənin həllinə bütün vasitələrlə maneə törətməsini; Münaqişə şəraitindən konkret gəlir götürən narkomafiya və kriminal DQ rejiminin Ermenistan hakimiyyəti tərəfindən birmənalı müdafiəsinin; Erməni kilsəsinin tarixən münaqişənin həllinə hətta azacıq şans yaranan zaman “imkanların və ümidlərin” qapadılması istiqamətində apardığı gənışmiyyətli fəaliyyətinin; Ermenistana rəhbərlik edən şəxslərdə siyasi iradənin, xarizmatın, humanizim amillərini çatışmamasını; Nəhayət, bərisəyə meyl edən sadə erməni xalqının iradəsinin qiçılmasını və Azərbaycanı danılaşdıraraq, multikulturalizmə və tolerantlıq strategiyasına, ideyalağndan erməni xalqının izolyasiyaya edilmiş və b. amilləri göstərmək olar.

Hesab edirik ki, nəticə olaraq bir neçə ciddi punktların üstündə dayanaraq onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirəmək çox vacibdir: Beləliklə, geniş elmi-fəlsəfi və ictimai mütakirəyə təqdim olunan əsərdə bəhs olunan münaqişənin mənbələri və nizamlanma prosesinin qənoslogiyası, siyasi, sosial, iqtisadi, humanitar və s. perspektivlərindən bəhs olunkən burada Ermenistan və o cümlədən, onun müdafiə edənlər üçün çox ciddi mesajların olduğu məlum olar: Burada izah edilir ki, hər bir tərəf - ister beynəlxalq qurumlar, istərsə də Ermenistan anlamalıdır ki, artıq münaqişənin həll olunması zamanı cəxdan çatmışdır və hətta gecikmişdir. Beynəlxalq güclər, nəhayət, qəbul etməlidirlər ki, müasir münaqişələrin, o cümlədən bu münaqişənin fəlsəfəsinə dağidıcı fəlsəfələr kontekstindən deyil, qurucu, birleşdirmə və birgəməvcudluql fəlsəfəsinin ali prinsiplərindən bəxməq zamanın-qloballaşmanın bir nömrəli çətinləşməndən. Yalnız çox güncəziyyəsinin tərkibinin aktoru kimi çıxış etdirilən status-ko sonsuzca qədər davam edə bilər. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan həm zaman öz ərazilərində ikinci erməni dövlətinin yaranmasına razı ola bilər. Son iki yüz ildə Azərbaycan üçün ciddi bir problemə çevrilmiş uydurma “erməni məsələsi” əslində erməni ideoloqlarının regiona bəxs etdiyi çox təhlükəli və qorxulu bir ideoloji utopiyadır və onun vasitəsilə uzun müddətli ki, azərbaycanlılara, regionda yaşayan digər qonşu xalqlara qarşı xoxtərtirli gənşid həyata keçirilməkdədir. Bu ideoloji xəstəlik artıq total olaraq erməni məfkürəsinə çevrildiyindən, bu yanlış tarixi xətt erməni xalqının özünü hətta məhvələnən statusuna gətirib çaxarmışdır. İqtisadi, sosial, humanitar səfəlt, mənevı nihilizm ermənilərinin sabaha ümidlərinə puça çıxarmışdır. Halbukı təkce Azərbaycanın resurslarının bir qismi əgər münaqişə baş verməssəydi sadə erməni xalqının problemlərini biryönlüq həllinə bəx edərdi. Bu tarixi şansdan erməni xalqını erməni ideoloqlarının məkri siyasəti məhrum etmişdir.

Məqalədən digər bir ciddi məsəlin fəlsəfası aşağıdakı kimidir: İndi erməni nələrini böyük ümidlə bəxdiqlən küçə demokrasinə köhnə sələflərindən o qədər də fərqlənməyən siyasəti göstərir ki, erməni xalqının bəbələri hələ qurtarmamışdır və onların öz rəhbərlərindən səadət gözləməliyi əbsəsdir. Bu səadət onlara yalnız münaqişənin həlli və Böyük Sülh vərə bilər. Odur ki, yeni erməni rəhbərləri anlamalıdırlar ki, bu münaqişədə uzaq olmayan tarixdə, yaxud ələ müasir günümüzədə erməni ideoloqlarının və R.Koçaryan və S.Sarkisyan hakimiyyəti nə qədər tarixi məsuliyyəti daşıyırsa, Paşinyan hakimiyyəti də bu məsuliyyətdən kənarda deyildir. Müasir hadisələr fəlsəfi bəxmdən mənaləndirilərkən hörmətli filosofun qeyd etdiyi kimi: “*Tamamilə haqlı olaraq belə bir hissə yaranır ki, N.Paşinyan Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına görə məsuliyyəti özəgisinin üzərinə qoymaqla çalısr, çünki gah bəyan edir ki,*

Qarabağ adından danışıqlar aparmaq hüquqə yoxdur, gah da erməni xalqına müraciət edərək bildirik ki, Qarabağ problemini ele onun özü həll etməlidir”. Bütün bunlar isə əslində əvvəlki erməni rəhbərlərinə də bəxadığı tarixi səhvlərdən başqa bir şey deyildir, yaxud nizamlanma prosesinin fəlsəfi mahiyyətindən ümumiyətlə, N.Paşinyanın siyasi-fəlsəfi xəbərsizliyidir.

Bu dərin və məzmunlu məqalədən çıxardığımız ən mühüm fəlsəfi nəticələrdən biri aşağıdakı kimidir: Münaqişənin nizamlanma prosesində ciddi əngəllərdən biri kimi çıxış edən bir sıra beynəlxalq aktora gəldikdə təəssüf ki, məhz onların ya passivliyi və bəganəliyi, ya da bilavasitə “ikili standartların” mövcudluğu səbəbindən bu gün BMT-nin ali prinsiplərindən biri hesab edilən beynəlxalq hüquq və demokratiyanın aliyi bir çox məqamlarda ya işləmir, ya da ki, təəssüf ki, söz oyunundan, olsun ki, siyasi sofistikanadən başqa bir şey ifadə etmir. Bu anlamda burada hörmətli akademik Ramiz Mehdiyevin elmi-fəlsəfi məqal